

Mit kezdünk, mit kezdünk az elbeszélő múlttal az általános iskolai oktatásban?

Tapasztalatból tudom, hogy sok diák fellélegzik, amikor befejezi nyelvtörténeti tanulmányait, s abban a tévhitben hagyja el a termet kollokviuma vagy szigorlata után, hogy a történeti morfológiát oktatási gyakorlatában már nem kell felidéznie. Való igaz, hogy az általános iskolai nyelvtankönyvek csekélyke nyelvtörténeti anyagot tartalmaznak – elsősorban a szókincs eredetbeli rétegeit és néhány nyelvemlék történetét – míg a történeti alaktan általam kiválasztott eleme, az elbeszélő múlt kialakulása és funkcionális fejlődése nem része a tananyagnak. Még szerencse! Hiszen e nélkül is rengeteg leíró nyelvészeti fogalmat kell elsajátítaniuk a nebulóknak, s nincs is értelme az általános iskolai nyelvtan tárgyává tenni egy olyan nyelvi jelenséget, amely a mai írásbeli és szóbeli kommunikáció egyik műfajában sem használatos.

De mielőtt az elbeszélő múltú igealakok (l. *mondá, nézé, lőn, vala*) történetéről megállapítaná a kedves hallgató, hogy „ez az, amit soha nem fogok tanítani”, nyissa ki az irodalomtankönyvek egyikét! Jószerével az egész tanév az ötödik osztályban a *János vitéz* tanításával telik el, amely telis-tele van elbeszélő múltú igékkel l. *IV./1. „Jancsi Iluskáék kertje alatt vala; VIII./3. Jó, hogy akkor azon a vidéken jára / Szerecsenországnak jószívű királya” stb.*

Két hallgatómmal végzett kutatásaink azt mutatják, hogy az efféle részletek szövegértési problémát okoznak a tanulóknak az ötödik osztálytól egészen nyolcadikig. Nyolc település kilenc iskolájában végzett vizsgálatunk szerint (amelyben 594 kisdíák vett részt) a gyerekeknek csak ~30%-a ismerte fel a múlt idejű igét, s ezzel szemben ~57% azt gondolta, hogy a cselekvés jelen idejű. A maradék ~13%-on azok osztoznak, akik a jövő időt választották, vagy nem írtak semmit. A gyerekek szövegértési problémája azonban sokkal összetettebb annál, hogy nem tudják a szövegrészletet a megfelelő idősíkhöz, azaz a múltéhoz kötni. A helytelen igeidő meghatározásán túl modális tévedéseket követnek el. A *kirohana, menének* igéket a diákok ~19%-a vélte feltételes módúnak, ~8%-a felszólítónak, ~3% nem írt semmit, és csak ~70% ismerte fel a helyes kijelentő módot. Kétségbeejtő az elbeszélő alakokban az alanyi és a tárgyias ragozás különbségének felismerése, amelyet hetedik és nyolcadik osztályban mértünk. A hetedikeseeknek

csak ~9%-a ismerte fel a *kéré* ~ *kére* szóalakok eltérésének okát, még a nyolcadikosoknak 0,62%-a. Az is kiderült a kutatásból, hogy azokban az igékben, ahol az elbeszélő múlt jelentősen megváltoztatja a szótövet (l. *jöve, lőn, tőn, vala*), még az igető jelentésének meghatározása is problémákat okozott.

Amint látjuk, az elbeszélő múltú igealakok megértetése a kisdiákokkal azért fontos, hogy a szövegértési homályokat eloszlassuk és megalapozzuk általa a biztos olvasást.

Jelenlegi kutatásomban egyfelől arra a kérdésre kerestem a választ, hogy mit kezdünk az általános iskolai oktatásban az elbeszélő múlttal. Ennek feltérképezéséhez megvizsgáltam, az irodalmi tankönyvek mely szövegeiben fordulnak elő elbeszélő múltú igealakok. A vizsgálathoz az alábbi öt, népszerű tankönyvcsaládot választottam ki.

1. Alföldy Jenő: Irodalom 5–8. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2002, 2003.
2. Balogh József (5.,6.o.), Devecsery László (7., 8. o.): Magyar irodalom. Apáczai Kiadó, Celldömölk, 1998, 2001.
3. Mohácsy Károly – Abaffy Lászlóné: Irodalmi olvasókönyv 5–8. Krónika Nova Kiadó, Bp., 2000, 2004.
4. Nyelvi, irodalmi és kommunikációs nevelés. Szerk. Zsolnai József. Irodalom 5–8. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1991, 1993.
5. Dr. Széplaki György – dr. Vilcsek Béla: Világjáró. 5–8. Dinasztia Tankönyvkiadó, Bp., 2003.

Ötödik osztályban mindegyik könyv magvát a *János vitéz* képezi. A Világjáró sorozatban ez a mag bővül a *Kalevalával* és Arany János *Rege a csodaszarvasról* c. művével. Alföldy Jenő könyvében mindezekhez még Arany Jánostól a *Családi kör* c. vers is társul. Balogh József pedig Petőfitől választott ki több költeményt, és modern irodalmi anyagában is szerepel olyan mű, amelyben fellelhető az elbeszélő igealak, ez Romhányi József *A teve fohásza* c. verse. Elbeszélő igékkel a legmegterheltebb Mohácsy Károly – Abaffy Lászlóné könyve, amely közli a korábban említetteken kívül Heltai egyik fabuláját, Fáy András *Az egerek* c. művét. Az első találkozások legfőbb sajátossága tehát az, hogy egyetlen nagyobb terjedelmű XIX. századi szöveg áll rendelkezésünkre, hogy a jelet bemutassuk a diákoknak, s ettől lényegében csak a Mohácsy–Abaffy-könyv tér el, mivel abban korábbi (XVI. századi) szöveget is találunk.

A hatodikos tananyag a legtöbb szerzőtől és a legszélesebb műfaji skálán vonultatja fel e szövegértési problémákat okozó jelet. Fazekas Mihály *Lúdas Matyija*, Arany *Toldija*, valamint a *Válasz Petőfinek* mind az öt könyv alap-eleme.

Alföldy Jenőnél az alábbi művek tartalmazznak még elbeszélő múltú igéket:

- Arany János: *Mátyás anyja*;
- Csokonai Vitéz Mihály: *A Reményhez; Zsugori uram*;
- a Kriza János gyűjtötte 2. négy soros;
- *Tizenkét kőműves összetanakodék*;
- *Júlia szép leány* (népballada);
- Vörösmarty Mihály: *Szép Ilonka*;

Balog József könyvében:

- *Kőműves Kelemenné*;
- *Kádár Kata* I. változat és II. változat;
- Bornemissza Péter: *Síralmas énnéköm...*;
- Balassi Bálint: *Hogy Júliára találta...*;
- Mikes Kelemen (levele): Rodostó, 8. ápr. 1735;
- Csokonai Vitéz Mihály: *Szegény Zsuzsi a táborozáskor; Jövendölés az első oskolákról a Somogyban; A Reményhez*;
- Petőfi Sándor: *Csokonai*;
- Heltai Gáspár: *Az ebről és az konc húsról; Az oroszlánról, rókáról és a számárról*;
- Tinódi Lantos Sebestyén: *Egri históriának summája*;
- Bethlen Miklós: *Önéletírás II.*

Mohácsy Károly – Abaffy Lászlóné könyvében:

- Benedek Elek fordításában a Jordanes Krónika *Attila halála* c. részlete;
- Arany János: *Rege a csodaszarvasról; Rozgonyiné; Mátyás anyja; A tudós macskája*;
- *Kőműves Kelemen* (Lajtha László gyűjtéséből);
- *Kőműves Kelemenné* (Kriza János gyűjtése);
- *Budai Ilona*;
- Vörösmarty Mihály: *Szép Ilonka*;
- Petőfi Sándor: *A XIX. század költői, Csokonai*;
- Tompa Mihály: *A gólyához*;
- Csokonai Vitéz Mihály: *Zsugori uram*;
- Kisfaludy Károly: *A bánkódó férj*;
- Jókai Mór: *Melyiket a kilenc közül?*

Zsolnai József könyvében:

- Bethlen Miklós: *Önéletírás*;
- Csokonai Vitéz Mihály: *A Reményhez; Jövendölés az első oskolákról a Somogyban*;

- Kölcsey Ferenc életútja; Kölcsey Ferenc: *Himnusz; Huszt; Parainesis Kölcsey Kálmánhoz*;
- Vörösmarty Mihály: *Szép Ilonka; Szózat*;
- Petőfi Sándor életútja; Petőfi Sándor: *Egy telem Debrecenben; István öcsémhez; A XIX. század költői; A Tisza; Szeptember végén; Pacsirtaszót hallok megint...*
- Arany János: *Válasz Petőfinek; A fülemile; Családi kör; Mátyás anyja*;
- Tompa Mihály: *A gólyához*;
- Tinódi Sebestyén: *Egri históriának summája*;
- Balassi Bálint: *Hogy Júliára talál, így köszöne neki...*;
- Mikes Kelemen: *Törökországi levelek (1735. ápr. 8.)*;
- Kazinczi Ferenc: *Fogságom naplója*;
- Fáy András: *A végzés*;
- Kisfaludy Károly: *A hazafi*.

Dr. Széplaki György – dr. Vilesek Béla tankönyvében:

- Zrínyi Miklós: *Szigeti veszedelem (Hösi halál)*;
- *Kőműves Kelemné*;
- Arany János: *Szondi két apródja*;
- Vörösmarty Mihály: *Szép Ilonka, Szózat (részlet)*;
- Petőfi Sándor: *Egy estém otthon (részlet); Szeptember végén (részlet); Arany Jánoshoz*;
- Balassi Bálint: *Idővel paloták...*;
- Tinódi Sebestyén: *Egri históriának summája*.

Amint látjuk, ez az évfolyam a legtöbb elbeszélő múltú igével a NyIK-es, Zsolnai József szerkesztette tankönyvben találkozunk. A kiválasztott szövegek a XVI. századtól a XIX. századig terjednek, s ezért a bennük található múltidő-jelek különböző funkcionális sajátosságúak. A XVI. századi népballadákban még nyomon követhető a *-t* jeles múlt ómagyar kori funkciója: a párbeszédkehez kötődés, s a vele szemben álló *-á/-é, -a/-e* jeles múlt narrációhoz kapcsolása. A XVII. századi szövegekben a korábbi funkciók természetes keveredése figyelhető meg, s velük szemben egy XIX. századi szövegben már csak a költői igényesség és nem a valódi nyelvi igény fenntartotta alakokat láthatjuk.

A hetedik osztályban nem csökken azon szövegek száma, amelyekben van elbeszélő múlt, csupán a szövegválogatás korszaka redukálódik le a XVIII–XIX. századra. Így e tananyagban már csak az eredeti funkcióját elvesztett, költői stíluseszközként alkalmazott jel fordul elő. Fontos tehát, hogy ne ekkor kezdjük megtanítani a gyerekeknek a jel funkcióját, mert sok

költőnk leginkább a szótagszám, a rím kedvéért nyúlt vissza egy-egy régi formához.

A tankönyvek közül vizsgálatom szempontjából kiesett a Zsolnai-féle, mivel hetedik osztálytól nem tartalmaz olyan szövegeket, amelyekben elbeszélő igealak lenne. Ez köszönhető annak is, hogy a hatodikos anyagba sűrítette a szerkesztő a mások által csak a hetedik osztályban ismertető művek egy részét. A többi négy könyv viszont egységesen ennek a korosztálynak kívánja megtaníttatni Kölcsey Ferentől a *Huszt*, *Himnusz* c. verseket, Vörösmartytól a *Szózatot*, Petőfitől a *Szeptember végén*, *Pacsirtaszót hallok megint* műveket.

Mohácsy Károly – Abaffy Lászlóné a fentiek mellett a hetedikben ismereti a következőket:

- Balassi Bálint: *Hogy Júliára találá, így köszöne néki*;
- Csokonai Vitéz Mihály: *A Reményhez*;
- Kölcsey Ferenc: *Parainesis Kölcsey Kálmánhoz*;
- Arany János: *Szondi két apródja*.

Alföldy Jenő több Petőfi verset vonultatott fel, így nála megtalálhatjuk:

- Petőfi Sándor: *Füstbe ment terv*; *A Tisza*; *Négy nap dörgött az ágyú*; *A borozó*; *A XIX. század költői*;
- Arany János: *A fülemile*; *Szondi két apródja*; *Epilógus*;
- Mikszáth Kálmán: *Bede Anna tartozása*;
- Kölcsey Ferenc: *Csolnakon* c. műveket.

Dr. Széplaki György – dr. Vilcek Béla inkább több szerzőtől válogatott:

- Petőfi Sándor: *A XIX. század költői*;
- Csokonai Vitéz Mihály: *A Reményhez*; *Szegény Zsuzsi a táborozáskor*;
- Berzsenyi Dániel: *A magyarokhoz 2.*;
- Arany János: *Letésem a lantot*;
- Kazinczi Ferenc: *Fogságom naplója*;
- Arany László: *Délibábok hőse*;
- Mikszáth Kálmán: *Bede Anna tartozása*;
- Katona József: *Bánk bán* (3. szakasz/3. jelenet: Tiborc panasza);
- Szigligeti Ede: *Liliomfi* (2. jelenet).

De kétségtelenül a legtöbb elbeszélő múltú igével Devecsery László tankönyvében találkozhatnak az olvasók, amint azt az alábbi címek is mutatják:

- Vörösmarty Mihály: *Búvár Kund*; *Szép Ilonka*; *Laurához*; *A merengőhöz*;
- Vachott Sándorné: *Fóti szüret*;

- Petőfi Sándor: *A XIX. század költői; Kutyakaparó; Magyar vagyok; A nép nevében; 15. március, 1848; Négy nap dörgött az ágyú; Csatában; Az erdélyi hadsereg;*
- Arany János: *Emlények III.; A fülemile; Szondi két apródja;*
- Tompa Mihály: *A gólyához;*
- Gyulai Pál: *Arany Jánosnál, Szalontán;*
- Jókai Mór: *Melyiket a kilenc közül?; A huszti beteglátogatók; A nagyenyedi két fűzfa; Az ércleány;*
- Mikszáth Kálmán: *A néhai bárány; Az elfelejtett rab.*

S végül a nyolcadikos tankönyvek egyikében sem találtam olyan szöveget, amelyben előfordult volna az elbeszélő múlt.

Kutatásomban arra is kerestem a választ, hogy milyen tankönyvi feladatok segítik e jel megértését. A vizsgálat kezdetekor a posztgraduális képzésben részt vevő hallgatóim tanítói gyakorlatából szűrtem le, hogy mely tankönyvhöz használnak munkafüzetet, melyik sorozathoz nem. Eszerint az Alföldy, a NyIK-es könyvet és a Világjáró sorozatot oktatók általában nem használnak irodalmi munkafüzetet. (Két esetben jelezték a tanárok, hogy szívesen tanítják az Alföldy Jenő tankönyvhöz Szmolyan Gabriella: *Irodalom 6.* munkafüzetét.) Míg a Mohácsy–Abaffy tankönyvet használók kevés kivétellel alkalmazzák a sorozathoz kapcsolódó *Irodalmi feladatok* c. 5–8.-ig Krónika Nova Kiadónál megjelent részeit, szintúgy a Balogh József, Devecsery László-féle tankönyvet tanítók ugyanezen két szerző munkafüzetét. A könyvek és munkafüzetek közvetett és közvetlen feladatokkal segíthetik a jel megértését, beépülését a nyelvi kompetenciába. Az általam kiválasztott öt tankönyvcsalád mindegyikében megjelenik a közvetett segítség a lábjegyzetekben (l. a Lúdas Matyi *felpercene* szavát lábjegyzetben magyarázzák). Ez a módszer véleményem szerint nem elég hatékony, mivel nem az összes elbeszélő alakot emeli ki, hanem csupán a nyelvjárási vagy kihalt szavakat, ritkább esetekben a többeli módosulást szenvedett formákat. Hatékonyabbnak tartom a közvetlen feladatokat, ilyeneket azonban még a munkafüzetek is ritkán alkalmaznak. E közvetlen feladatok egyik csoportja általában a szókincs bővítésére szolgál a szerzők célja szerint. Nem kifejezetten az elbeszélő múlt megtanítására születtek, de mivel példasoraikba bekerült egy-két elbeszélő igealak, e szempontból is jól hasznosíthatók. Például: „*A vers szókészlete a mai olvasó számára helyenként régiesnek hat. Hogyan hangoznának ma az alábbi szavak? Pallásról, hini, nékie, hagyának...*” (IFJ. WACHA IMRÉNÉ 2004: 37).

Ehhez hasonló szókincsfejlesztő feladatot találhatunk a Mohácsy–Abaffy ötödik osztályos tankönyvben Heltai fabulájához kötődően. Ajánlom még a hatodikos könyv 24. o./1., 65. o./2. feladatait. Balogh József és Devecsery László munkafüzeteiben rendszeresen hívják fel a figyelmet a szerzők a

művek „archaikus”, „veretes megfogalmazású”, „nehézkés nyelvezetű” voltára, vagy éppen arra, hogy az olvasó „szokatlan” szavakat, kifejezéseket talál benne. Ezek a pontok is alkalmasak arra, hogy a diákoknak ne csak a tájszavakat, régi szavakat mutassuk be, hanem a régi igealakot is. Ehhez ajánlom munkafüzetekből hatodik osztályban a 15. o./8., 27. o./1., 45. o./5., 58. o./7. feladatot és a hetedikéből a 7. o./4., 5. feladatot.

A leghatékonyabb azonban az a feladatcsoport, amelyben magyarázat előzi meg vagy követi az elbeszélő igealakot. Ezt a típust Alföldy Jenő könyve alkalmazza következetesen és egymásra épülő kérdésekkel. Ötödik osztályban a János vitéz nyelvi sajátosságainak leírásakor kitér arra a szerző, hogy a versben találkozhatnak az olvasók „*olyan szavakkal, igealakokkal, amelyek a napjaink beszélt nyelvében ritkán fordulnak elő...menének (mentek), tevé (tette), vala (volt)...*” (ALFÖLDY 2002: 143). Hatodik osztályban a szövegértési feladatok állandó része a régies kifejezések értelmezése megadott példákon keresztül (l. még ALFÖLDY 2003: 30, 43, 56, 68), de a tananyag előre haladtával önálló keresésre buzdít a szerző (i. m. 150). Hetedik osztályban sajnos ez a feladattípus eltűnik, helyét a közvetett utalás veszi át.

Vizsgálatom következő kérdése az volt, hogy mit kezdjünk az elbeszélő múlttal az általános iskolai oktatásban. Fontosnak tartom, hogy az elbeszélő múltú igékkal ne a nyelvtanórán, hanem az irodalomórán foglalkozzanak egy konkrét szöveghez kapcsolódóan. Gondolom, most sokan háborognak, hogy no lám, a nyelvész nem tudja, milyen feszített tempójú az irodalmi negyvenöt perc! De tudom! S éppen ezért szeretnék a meglévő tankönyvi feladatokból olyanokra rámutatni, amelyek kicsinyke átfordítással alkalmasak erre is.

Az ötödikes feladatválasztást az határozza meg egyfelől, hogy egyetlen XIX. századi szövegen keresztül kerül kapcsoltába a gyerek az elbeszélő múlttal; másfelől a gyerekek életkora és leíró nyelvészeti előképzettsége miatt sem célszerű megismertetni őket e jel funkcionális sajátosságaival. Tudnunk kell viszont, hogy e korosztály fogékony a nyelvi játékra, így használjuk fel Romhányi *A tevé fohásza* versét, amelyben felismerik a *tevé – tevé* szójátékot, sőt a szójáték alapján meg tudják fogalmazni, hogy az egyik alak jelentését értik, míg a másikat nem. Ugyanakkor a *János vitéz*-ből nem képesek kiemelni a számukra homályos szavakat (*elbeszéle, jára*), noha ezeknek a szótöve nem szenved módosulást. A *János vitéz* előtt akár az előbb említett verssel is kedvet csinálhatnak a régies szóalakok kikereséséhez. Jelöljenek ki egy-egy kisebb részt a szövegből és otthoni feladatként karikáztassák be bennük a múlt idő jeleket. Ha ezt rendszeresen elvégeztetik az énekek után, elmagyarázhatják, hogy az elbeszélő forma a XIX. században már ritkán használt, hiszen előfordulhat, hogy az Önök által kijelölt kis részben nem találnak ilyen igealakot a gyerekek. A szövegértést segíthetik

azzal is, ha rákérdeznek az igék idősíkjára. Például: VIII./3. „*Jó, hogy akkor azon a vidéken jára / Szerecsenországnak jószívű királya...*” Szerinted, mikor történik a cselekvés?

Hatodik osztályban az ismertetés módját már az határozza meg, hogy a gyerekek XVI–XIX. századig terjedő szövegekkel találkoznak. A népballadák, Heltai fabuláinak tanításakor ennek a korosztálynak már lehet arról mesélni, hogy a XV. század előtt az elbeszélő múlt és a ma egyeduralkodó - *t* jeles múlt között még funkcionális különbség volt, sőt ehhez még összetett múltak is társultak. Ezt igen könnyen megértik a gyerekek, ha párhuzamot vonnak az általuk tanult idegen nyelv sokszínű múltidő-rendszerével. Világítsanak rá arra, hogy négy évszázad alatt nemcsak a szavak jelentése, helyesírása változott, hanem a nyelvtan is. S ez a grammatikai elem hasonlóképpen, mint egy ember megöregedett, helyét átvette egy fiatalabb elem, köztünk él, még felismerjük, de már archaikusnak számít. Az ötödikesekhez hasonlóan adjanak itt is kisebb szövegrészeket, amelyekből kigyűjthetik a tanulók az elbeszélő múltú igéket. Gyűjtessenek velük olyan szavakat, amelyeket a „*nem nagyon értem*” kategóriába illeszteniük (l. KECSKÉS 2006: 363). Tapasztalni fogják, hogy ide a gyerekek olyan szavakat helyeznek, amelyeknek a szótövét értik, de a morfológiai szerkezete nem világos (l. *tevé, elhulltanak*). A modális tévedések elkerülését segíthetik azzal, ha rákérdeznek a *menének, hordozák* típusú igék módjára, amelyek összekeverhetők a felületes olvasáskor a feltételes vagy felszólító alakokkal. Hetedik osztályban Petőfi verseinek tanításakor hivatkozhatnak az ötödikes tapasztalatokra, a *János vitéz*re. Bemutathatják a nyelvi jel nyelvjárásokba szorulását, amelyhez felhasználható a tankönyvek szövegeiből Mikszáth Kálmán *Bede Anna tartozása*. Buzdítsák a diákokat arra, hogy az interneten hallgassanak bele egy-két dialektológiai hangos szótár csángó szövegébe, ahol még fellelhető e jel alkalmazása. A gyerekekben próbálják meg azt tudatosítani, hogy az elbeszélő múlttal nemcsak az irodalmi szövegekben és tanórán találkozhatnak, hanem énekekben vagy egyházi szertartásokon is.

Irodalom

Kecskés Judit 2006. Valóban megértik a mai diákok az elbeszélő múltú igealakokat? *Nyr.* 2006/3: 362–5.

Szmolyan Gabriella 2005. *Irodalom 6.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.

Ifj. Wacha Imréné 2004. *Irodalmi feladatok 6., 7.* Krónika Nova Kiadó, Bp.